

ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ЗУМОВЛЕНOSTІ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА В РОБОТАХ РАДЯНСЬКИХ ПРАВознавців Першої Половини 80-Х РОКІВ ХХ СТ.

Вагому практичну значущість у галузі права мають наукові дослідження, пов'язані з отриманням знань, необхідних для вдосконалення законодавства і для пізнання певних закономірностей його функціонування. Без спеціальних соціологічних досліджень такі знання одержати неможливо. Як зазначає В.К. Грищук, соціальна зумовленість кримінально-правової норми – це наявність внутрішніх і зовнішніх чинників (факторів), які створюють можливість і потребу розробки і прийняття конкретної кримінально-правової норми [1, с. 100]. Дослідження історичного досвіду розв'язання зазначеної проблеми у вітчизняній кримінально-правовій науці дотепер окремо не проводилися. Лише окремі її аспекти розглядалися Д.О. Балобановою, В.К. Грищуком, С.С. Мірошніченком, О.О. Титаренком, П.Л. Фрісом. Крім того, порушу-

ючи питання соціальної зумовленості кримінальної відповідальності за певні види злочинів, до його історії зверталися В.І. Борисов, С.В. Гринчак, Н.О. Гуторова, М.Г. Заславська, автор даної статті та деякі інші дослідники.

Ураховувати історичний досвід треба для успішного вирішення цієї проблеми сьогодні. При цьому слід брати до уваги як позитивний досвід (для запозичення в даний час), так і негативний (щоб уникнути в майбутньому використання положень, які не знайшли свого підтвердження протягом часу). Мета даної статті – вивчення історії вирішення проблеми соціальної зумовленості кримінального законодавства на прикладі публікацій радянських криміналістів першої половини 80-х років ХХ ст.

Розпочнемо дослідження з висвітлення стану розв'язання порушеної проблеми, в тому

числі історії її становлення, що дасть змогу показати ті попередні надбання, які дослідники використовували при проведенні подальших наукових розвідок з тих чи інших актуальних питань. Соціальною зумовленістю кримінально-правової заборони в 70-ті роки ХХ ст. займалися Р.Р. Галіакбаров, І.М. Гальперін, П.С. Дагель, М.І. Загородніков, Н.Ф. Кузнецова, В.І. Курляндський, П.А. Фефелов та деякі інші вчені. Оцінюючи їх напрацювання, підкреслимо, що вказані науковці для позначення факторів соціальної зумовленості встановлення кримінальної відповідальності за злочини оперували також такими термінами, як: «критерії», «підстави», «умови», «передумови», не проводячи сутнісного розмежування між ними й терміном «фактори». Окрім цього, кількість відповідних факторів у творах наведених правознавців не співпадала. Ніхто з них (окрім П.С. Дагеля) не намагався диференціювати поняття за рівнями їх змістовної ієрархії. На думку останнього, групи факторів утворюють «умови». Оцінюючи деякі з них, він застосовує поняття «суб'єктивна підстава» [3, с. 71].

Однак якісний прорив у вирішенні проблеми було здійснено Г.А. Злобіним і С.Г. Келі-

ною в науковій статті «Некоторые теоретические вопросы криминализации общественно опасных деяний», опублікованій у 1978 р. Вони вперше в історії вітчизняної кримінально-правової доктрини при дослідженні соціальної зумовленості стали вирізняти *принципи й підстави* криміналізації, а також криміналізаційні *приводи*. [4] У 1980 р. вийшла у світ наукова стаття Г.А. Злобіна «Основания и принципы уголовно-правового запрета» [5], в якій надається більш розгорнуте визначення принципів криміналізації, порівняно з роботою 1978 р. Оскільки науковець помер у 1979 р., вважаємо за необхідне віднести його внесок у розв'язання досліджуваної нами наукової проблеми до досягнень 70-х років. Це стосується й колективної монографії «Основания уголовно-правового запрета: криминализация и декриминализация», написаної в 1982 р., автором §§ 1–5 гл. IV «Основания и принципы криминализации общественно опасных деяний» був Г.А. Злобін [11, с. 189-242].

Як вбачається, є сенс відзначити, що О.Ф. Шишов, автор параграфу «Криминализация и декриминализация» в колективній монографії «Совершенствование мер борьбы с преступностью в условиях научно-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

технической революции» назвав наступні умови криміналізації: (а) достатньо високий ступінь суспільної небезпеки, (б) поширеність і (в) урахування правосвідомості й суспільної психології [13, с. 106]. Далі вчений зазначає, що слід дотримуватися й деяких інших умов криміналізації [13, с. 107]. Таким чином, правознавець окремо виділяв 3 умови криміналізації, не роблячи в той же час цей перелік обмеженим.

М.Й. Коржанський у монографії «Объект и предмет уголовно-правовой охраны» (1980 р.) зазначав, що соціальна зумовленість кримінально-правової заборони характеризується в основному соціальною цінністю суспільних відносин, економічними факторами, а також ефективністю правової охорони. Під час вибору об'єктів кримінально-правової охорони законодавець, за розсудом ученого, враховує в першу чергу об'єктивні фактори, основними з яких є: (1) місце, роль і соціальна цінність певних суспільних відносин; (2) поширеність суспільно небезпечних порушень останніх; (3) розміри й характер соціально небезпечної шкоди; (4) ефективність тих чи інших заходів охорони. Важливе значення для вирішення розглядуваного питання мають, на його думку, також

суб'єктивні фактори, до яких науковець відносив усвідомлення законодавцем: (а) закономірностей суспільного розвитку; (б) економічних наслідків видання й застосування конкретних кримінально-правових норм; (в) можливості, необхідності й доцільності використання в конкретних випадках кримінально-правових заходів. У той же час на с. 181 монографії суб'єктивним фактором замість економічних наслідків видання й застосування кримінально-правових норм М.Й. Коржанський вживає конструкцію «оціночно-вольове судження щодо соціальної цінності конкретних суспільних відносин» [7, с. 171,181]. На с. 186 цієї ж роботи йдеться про те, що при прийнятті рішення щодо представлення під кримінально-правову охорону якогось об'єкта посягання, законодавець повинен урахувувати ще й віктимологію. Як бачимо, визначаючи суб'єктивні фактори, дослідник виявив непослідовність, а потім ще й назвав обставину, яка раніше в переліку ним не наводилась. При аналізі праці цього правознавця варто звернути увагу також на той факт, що § 1 гл. IV має назву «Основания и критерии выбора объектов уголовно-правовой охраны» [7, с. 170-186], а в тексті цього па-

раграфу не згадуються ні підстави, ні критерії, а йдеться лише про фактори криміналізації [7, с. 171,181].

П.С. Тоболкін у науковій праці «Социальная обусловленность уголовно-правовых норм» (1981 р.) переконував, що сутність зазначеної проблеми в найбільш простій формі полягає в розкритті *факторів*, що породжують існування норм кримінального права, й у прогнозуванні їх розвитку. До числа цих факторів він відніс економічні, політичні, психологічні, моральні та ін. [14, с. 7]. При цьому єдиною умовою встановлення кримінальної відповідальності діянь, з його погляду, є суспільна небезпечність [14, с. 49-53].

В.Д. Філімонов у монографії «Криминологические основы уголовного права» (1981 р.) писав, що криминологічні підстави встановлення кримінально-правових норм виникають за наступних обставин: (1) коли виявляється новий вид суспільно небезпечної поведінки; (2) при зміні стану злочинності, тобто при поширеності тих чи інших злочинних діянь у країні чи її окремих регіонах; (3) якщо динаміка злочинності за той чи інший період виявляє сталу тенденцію до збільшення певних суспільно небезпечних діянь [15, с. 67,68]. Усі наведені

явища він вважає взаємопов'язаними. Зміна одних тягне зміну інших, проте це не позбавляє їх певної самостійності як криминологічних підстав норм кримінального права [15, с. 68]. Разом із тим, на с. 71 цієї праці правник веде мову вже про фактори криміналізації. Зокрема, підкреслюється, що поява нових видів суспільно небезпечної поведінки не завжди тягне появу й нових кримінально-правових норм. Раніше, як це було показано вище, учений названу обставину відносив до підстав. На сторінках 71 і 72 йдеться про те, що при криміналізації поширеність діянь може виступати (а) умовою, за якої виявлене діяння буде віднесене до кола злочинів, або (б) самостійною криминологічною підставою кримінально-правових норм.

В.М. Кудрявцев у роботі «Правовое поведение: норма и патология» (1982 р.) доводив, що *підстави* правової регламентації складаються із 3-х груп факторів, що характеризують необхідність, допустимість і реальність (практичну можливість здійснення) реалізації заборони [9, с. 268]. Кожну з них, з його точки зору, характеризує група критеріїв (факторів). До необхідності в забороні діяння належать: (1) розмір заподіюваної шкоди, (2) до-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

статньо високий ступінь поширеності, (3) неможливість запобігання діяння іншими заходами. Допустимість заборони складається з (а) політичного, (б) морального, (в) правового (внутрішнього) і (г) міжнародного факторів. Практична можливість реалізації заборони повинна забезпечуватися (а) логіко-юридичним, (б) слідчим, (в) судовим, (г) виправно-трудоим і (д) адміністративним критеріями [9, с. 268-271].

П.С. Дагель в роботі «Проблеми советской уголовной политики» (1982 р.) наголошував, що криміналізація має бути обґрунтованою з кримінологічної, економічної, соціально-політичної й соціально-психологічної точок зору. Об'єктивні потреби суспільства в криміналізації, на його думку, визначаються перш за все кримінологічними *факторами*: (1) серйозним ступенем суспільної небезпечності діянь; (2) їх відносною поширеністю; (3) неможливістю боротьби з ними за допомогою інших заходів. При цьому, як підкреслює науковець, треба враховувати соціально-політичні фактори, насамперед економічні й соціальні наслідки криміналізації: (4) до якої кількості громадян буде застосовано кримінальний закон; (5) які ресурси (кадрові, матеріальні) будуть пот-

рібні для його впровадження тощо. Далі вчений доводить, що (б) правосвідомість населення повинна усвідомлювати суспільну небезпечність діянь, що криміналізуються, а також необхідність боротьби з ними кримінально-правовими заходами. Кримінально-політичне рішення щодо криміналізації має відповідати і юридичним вимогам: (а) принципам кримінального права; (б) його існуючій системі; (в) забезпечувати невідворотність застосування кримінально-правових заходів, і, в той же час економію каральних заходів; (г) допускати чітке відмежування злочинів від інших правопорушень [2, с. 57,58]. Як бачимо, дослідник обмежується лише переліком відповідних факторів, хоча й зазначає на початку, що вони об'єднуються в 4 групи.

Водночас раніше, в середині 70-х років, П.С. Дагель більш ґрунтовно підходив до розв'язання відповідної проблеми. Так, у науковій статті «Условия установления уголовной наказуемости» (1975 р.) він переконував, що слід виокремлювати об'єктивні й суб'єктивні умови криміналізації. До об'єктивних правознавець відносив передусім потреби суспільства в кримінально-правовому впливі на суспільно небезпечні діяння з ме-

тою їх попередження, витіснення й ліквідації. Ідеться тут не взагалі про потребу боротися з якимись небажаними явищами (вона існує завжди, якщо вони є), а про об'єктивну необхідність боротьби з ними саме заходами кримінальної репресії. Об'єктивна потреба виникає внаслідок взаємодії декількох факторів: (1) ступеня суспільної небезпечності діянь, (2) їх поширеності в суспільстві, (3) неможливості успішної боротьби з ними за допомогою менш репресивних заходів. До суб'єктивних підстав (які раніше зазначалися як «умови» – О.П.) належать: (1) наукове пізнання закономірностей життя й розвитку суспільства і (2) певний рівень суспільної правосвідомості [3, с. 68-72].

Таким чином, в роботі 1982 р. П.С. Дагель суб'єктивні підстави прямо не називає такими, хоча серед відповідного переліку вони наводяться (наприклад, правосвідомість населення). Більше того, в роботі, що вийшла в 1982 р., взагалі не згадується ні про підстави, ні про умови криміналізації, але наполягається на тому, що криміналізація «повинна бути обґрунтованою з кримінологічної, економічної, соціально-політичної й соціально-психологічної точок зору» [2, с. 57,58]. Останнє дає підстави для вис-

новку, що правознавець все ж таки виділяв поняття вищого рівня ієрархії, які об'єднували в собі по декілька факторів, проте, на жаль, не називав їх. Очевидно, це не були вже об'єктивні й суб'єктивні умови криміналізації, про які йшлося в статті 1975 р. Позитивом більш нової публікації було також те, що перелік факторів криміналізації було суттєво розширено: науковець виділяв їх уже 10 на противагу 5-ти в попередній роботі.

М.І. Панченко в науковій статті «Криминализация деяний как метод уголовной политики» (1983 р.) зазначав, що криміналізовані діяння за своїми об'єктивними властивостями (небезпечність, поширеність і сталість) та суб'єктивним ознакам (пізнаваність, наявність опору й нетерпимості до них) повинні бути такими, що боротьба з ними практично неможлива за допомогою менш суттєвих правових заходів – адміністративних чи дисциплінарних. [12, с. 27,28]. Таким чином, правник поділяв властивості (ознаки) діянь на об'єктивні й суб'єктивні, а потім пропонував з'ясувати питання, чи можна протидіяти відповідним діянням за допомогою менш інтенсивних заходів. І лише в разі негативної відповіді на нього він визнавав криміналізацію

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

обґрунтованою.

О.І. Коробєєв у статті «Уголовная политика: криминализация и пенализация деяний» (1983 р.) підкреслював, що на той час у правовій літературі виділялося 13 факторів, що зумовлюють криміналізацію [8, с. 7]. На його переконання, в основі процесу криміналізації знаходиться багатофакторна залежність, а тому перелік відповідних підстав не може бути не тільки зведений до однієї (або декількох), але й продовжений. З погляду правознавця, не викликає сумнівів, що лише врахування всіх факторів у їх сукупності та взаємозв'язку, а також дотримання інших умов криміналізації дозволить прийняти кримінально-правову норму, доцільність якої буде обґрунтованою, а ефективність достатньо високою. Визначаючи, що правильне вирішення проблеми підстав криміналізації є можливим лише завдяки системно-структурному підходу, який допоможе подолати обмеженість суто догматичної чи соціологічної інтерпретації підстав установа кримінально-правової заборони [8, с. 7,8], О.І. Коробєєв, у той же час, не наводить їх переліку. До того ж учений не розкриває, що саме він відносить до «інших умов криміналізації». Отже, на час опублікування статті її ав-

тор ще не сформулював у повному обсязі свого бачення розв'язання розглядуваної наукової проблеми, а обмежився лише тим, що її слід вирішувати шляхом системно-структурного підходу. Хоча останнє судження, безумовно, є дуже важливим для подальшого здійснення наукових розвідок із цього питання.

В.М. Коган у монографії «Социальный механизм уголовно-правового регулирования» (1983 р.) називає обставини, які належить брати до уваги при встановленні, зміні чи скасуванні кримінальної відповідальності за вчинення суспільно небезпечних діянь: (1) об'єктивні закономірності життя суспільства; (2) соціальні наслідки кримінального покарання; (3) матеріальні ресурси для реалізації кримінально-правового впливу; (4) моральні уявлення суспільства; (5) можливість стимулювання належної поведінки кримінально-правовими засобами; (6) рівень розвитку науки й техніки; (7) можливість ефективного контролю за поведінкою адресатів норми; (8) загальні закони управління [6, с. 91-93].

На сторінках 94 і 95 дослідник указує, що ці фактори є не тільки різноманітними й багаточисленними, а й можуть діяти в протилежних напрямках,

що правова оцінка деяких небезпечних діянь, незважаючи на її юридичну визначеність, буває дуже вразливою в соціальному аспекті. Наявність або відсутність кримінально-правової заборони нерідко визначається наявністю чи відсутністю якоїсь однієї ознаки, яка й наділяє діяння новою якістю, схиляючи шальку терезів у той чи інший бік. Таким чином, в роботі одночасно йдеться про «обставини», «фактори» й «ознаки», що свідчить про невизначеність позиції правника стосовно термінології. Але беззаперечним позитивом служить указівка на можливість вирішального впливу на процес криміналізації діяння «якоїсь однієї ознаки», що, як свідчать сучасні дослідження, є важливим стосовно криміналізації окремих суспільно небезпечних діянь.

В.В. Орехов у навчальному посібнику «Соціологія в науке уголовного права» (1985 р.) називає 2 соціальні підстави прийняття (чи скасування) закону – об'єктивну й суб'єктивну (оціночно-вольову). Об'єктивну підставу, вважає він, утворюють декілька складників: (1) поширеність конкретних діянь та оцінка їх типовості як форми прояву антисуспільної поведінки; (2) встановлення матеріальної й моральної шкоди, що

спричиняється діянням; (3) окреслення ступеня ефективності застосовуваних раніше заходів боротьби з такими діяннями; (4) можливість виявлення діяння за допомогою кримінально-процесуальних засобів; (5) встановлення особистісних ознак суб'єкта діянь; (6) з'ясування суспільної думки різних соціальних груп; (7) визначення можливостей системи кримінальної юстиції в боротьбі з певними діяннями та ін. Суб'єктивна ж підстава відбиває позицію законодавця щодо доцільності тих чи інших форм попередження антисуспільних явищ [10, с. 12,13]. Як бачимо, В.В. Орехов, пише про 2 підстави: об'єктивну і суб'єктивну. Але докладно аналізуючи першу, в той же час наводить лише поверхневу характеристику другої.

Викладене дозволяє зробити нижченаведені висновки:

1. Різні науковці неоднаково йменували фактори, про які йшлося на початку даної статті. П.С. Дагель і М.Й. Коржанський писали, власне, про фактори, В.М. Кудрявцев називав їх критеріями або факторами, М.І. Панченко – властивостями або ознаками, О.Ф. Шишов – умовами, В.Д. Філімонов – обставинами або факторами, П.С. Тоболкін – умовами або факторами, О.І. Коробєєв – умо-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

вами, факторами або підставами, В.В. Орехов – підставами. Із В.Д. Філімоновим був згоден В.М. Коган, який ще зазначав «ознаки». Таким чином, до середини 80-х років ХХ ст. ще не було вироблено єдиної термінології для позначення обставин, які належить урахувати в процесі вирішення питання про доцільність установа кримінально-правової заборони певного виду суспільно небезпечної людської поведінки.

2. У кожного дослідника різною є кількість цих факторів для констатації соціальної зумовленості кримінально-правової норми. Так, О.Ф. Шишов обмежувався 2-ма, В.Д. Філімонов – 3-ма, М.І. Панченко та М.Й. Коржанський уже нараховували по 7, В.М. Коган і В.В. Орехов – по 8, П.С. Дагель – 10, В.М. Кудрявцев – 12, О.І. Коробєєв зазначав, що в літературі їх нараховується 13. Це свідчить, що до середини 80-х років система необхідної й достатньої кількості факторів ще не була вироблена. Однак варто відзначити, що тенденції до її побудови намітилися: порівняно із 70-ми роками було

виявлено істотну кількість нових факторів.

3. Деякі криміналісти виділяли обставини вищого рівня ієрархії, що утворюються групами факторів. На думку В.Д. Філімонова й В.М. Кудрявцева, це підстави; П.С. Дагель прямо не називав терміни, якими позначаються ці обставини, хоча також вирізняв їх. Проте вважаємо, що в цьому плані у вирішенні проблеми соціальної зумовленості кримінально-правової заборони на початку 80-х років відбувався все ж таки певний застій, оскільки жоден з науковців не тільки не розвинув, а навіть не поділив сформульовану наприкінці 70-х років прогресивну ідею Г.А. Злобіна й С.Г. Келіної стосовно необхідності розмежування принципів і підстав криміналізації.

Перспективами подальших розвідок у цьому напрямку є вивчення стану дослідження означеної проблеми в подальші часи з метою виявлення позитивного досвіду, який може бути використано під час формування сучасної теорії криміналізації суспільно небезпечних діянь.

Список літератури: 1. Грищук В.К. Кодифікація кримінального законодавства України: проблеми історії і методології. – Л.: Світ, 1992. – 167 с. 2. Дагель П.С. Проблемы советской уголовной политики. – Владивосток: Изд-во ДВГУ, 1982. – 124 с. 3. Дагель П.С. Условия установления уголовной наказуемости // Правоведение. – 1975. – № 4. – С. 67-74. 4. Злобин Г.А., Келина С.Г. Некоторые теоретические вопросы криминализации общественно опасных деяний // Пробл. правосудия и уголов. права: Сб. ст. – М.: ИГП АН СССР,

Проблеми боротьби зі злочинністю і криміналістики

1978. – С. 106-109. **5. Злобин Г.А.** Основания и принципы уголовно-правового запрета // Сов. гос-во и право. – 1980. – № 1. – С. 70-76. **6. Коган В.М.** Социальный механизм уголовно-правового воздействия. – М.: Наука, 1983. – 184 с. **7. Коржанский Н.И.** Объект и предмет уголовно-правовой охраны. – М.: Акад. МВД СССР, 1980. – 248 с. **8. Коробеев А.И.** Уголовная политика: криминализация и пенализация деяний // Актуал. пробл. борьбы с преступностью: Межвуз. темат. сб. / Отв. ред. П.С. Дагель – Владивосток: Изд-во ДВГУ, 1983. – С. 3-15. **9. Кудрявцев В.Н.** Правовое поведение: норма и патология. – М.: Наука, 1982. – 288 с. **10. Орехов В.В.** Социология в науке уголовного права: Учеб. пособ. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. – 71 с. **11. Основания уголовно-правового запрета: криминализация и декриминализация / Отв. ред. В.Н. Кудрявцев, А.М. Яковлев.** – М.: Наука, 1982. – 304 с. **12. Панченко Н.И.** Криминализация деяний как метод уголовной политики // Пробл. повышения эффективности борьбы с преступностью: Сб. ст. – Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та. – 1983. – С. 23-32. **13. Совершенствование мер борьбы с преступностью в условиях научно-технической революции / Отв. ред. В.Н. Кудрявцев.** – М.: Наука, 1980. – 296 с. **14. Тоболкин П.С.** Социальная обусловленность уголовно-правовых норм. – Свердловск: Средне-Урал. кн. изд-во, 1983. – 177 с. **15. Филимонов В.Д.** Криминологические основы уголовного права. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1981. – 214 с.

ВОПРОСЫ СОЦИАЛЬНОЙ ОБУСЛОВЛЕННОСТИ УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В РАБОТАХ СОВЕТСКИХ ПРАВОВЕДОВ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ 80-х ГОДОВ XX В.

Пащенко А.А.

Проанализирована история развития взглядов отечественных ученых-криминалистов на проблему социальной обусловленности установления уголовно-правового запрета в первой половине 80-х годов XX в. Рассмотрены факторы, которые предлагалось учитывать для установления уголовной ответственности за отдельные виды общественно опасного поведения.

Ключевые слова: закон об уголовной ответственности, социальная обусловленность, криминализация, декриминализация, история уголовного права.

QUESTIONS OF SOCIAL CONDITIONALITY OF CRIMINAL LEGISLATION IN THE WORKS OF SOVIET LAWYERS OF THE FIRST HALF OF 80TH XX CENTURY

Paschenko O.O.

History of development of Soviet criminalists' views on the problem of social conditionality of establishment of criminal and legal veto in the first half of 80-th of the XX century was analyzed. Factors which were offered to take into account for establishment of criminal liability for separate kinds of socially dangerous conduct were considered.

Key words: law of criminal liability, social conditionality, criminalization, decriminalization, history of criminal law.

Надійшла до редакції 23.02.2010 р.